

ВПЛИВ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СУСПІЛЬСТВІ (до 25-річчя трагічних подій)

Уперше в українській історіографії узагальнено й проаналізовано деякі процеси змін у суспільному житті, породжені епохальною подією XX ст. – аварією на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, яка переросла у техногенну катастрофу та суспільно-політичну трагедію українського народу. Розглянуто зміни в адміністративно-територіальній організації, способі життя, ментальності та культурних проявах постраждалого населення.

Українське суспільство, яке за часи своєї історії пережило чимало екстремальних ситуацій, 26 квітня 1986 р. зазнало ще й серйозного радіоактивного удару, який у подальшому спровокував значні трансформації у державному та суспільному житті. Вплив на довкілля, екологічні проблеми, які породив вибух на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, призвели до змін територіальної організації та великого переселення, змін у способі життя, ментальності та культурних проявах значної маси населення, спрямованості його суспільної активності.

Серед широкого спектра наслідків зруйнування 4-го енергоблока ЧАЕС першим і таким, що зумовив решту, був величезний викид в атмосферу радіоактивних елементів. Їх кількість – дискусійне питання й донині. Із самого початку вчені намагалися шляхом розрахунків визначити цю величину, так само, як і оцінити вітровий підйом радіоактивного пилу у зоні станції. Крім того, заходами Держкомгеології України спільно з Інститутом ядерних досліджень НАНУ було встановлено, що екстремальне забруднення геологічного середовища та погіршення еколого-геологічних умов нашої країни відбулося саме у зонах західного і південного «слідів»¹.

У 1986 р. із десяти- й 30-кілометрових зон навколо ЧАЕС було евакуйовано близько 116 тис. осіб. Загалом до 1 січня 1987 р. зі 188 населених пунктів вивезено по УРСР – 91,4 тис. чол., БРСР – 23,6 тис., Брянській області РРФСР – 174 чол.² Однак у зв'язку зі зміною критеріїв безпечного проживання населення на радіоактивно забрудненій території з часом була суттєво змінена кількість районів і населення, віднесених до категорії постраждалих.

Узагальнена характеристика екологічного забруднення, викликаного Чорнобильською катастрофою, з'явилася лише у 1990 р.³ Протягом

* Барановська Наталія Петрівна – доктор історичних наук, колишній співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ.

¹ Яковлев Е.А. Эколого-геологические аспекты аварии на ЧАЭС для Украины // Чернобыль-94: IV Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС»: Сб. докл. – Т.1. – Чернобыль, 1996. – С.44–45.

² Чернобыль. Пять трудных лет // Сборник материалов о работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС в 1986–1990 гг. – Москва, 1992. – С.4, 79.

³ Чернобыль: радиоактивное загрязнение природных сред. – Ленинград, 1990.

1991–1995 рр., відповідно до вимог чинного законодавства, було визначено межі зон радіоактивного забруднення. До них віднесли 2293 населених пункти 74 районів 12 областей України, які зазнали найбільшого забруднення: Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської. Критерії віднесення, що були покладені в основу прийняття рішення, не враховували доаварійний рівень дози додаткового техногенного опромінення та щільність забруднення довкілля продуктами розпаду радіонуклідів, які було викинуто у навколишнє середовище під час випробовування ядерної зброї протягом 1945–1980 рр.

Масштабність забруднення та його територіальне поширення обумовили таку територіальну трансформацію, як виникнення зони відчуження – високозабрудненої території, що утворилася навколо зруйнованого енергоблока та самої станції, і яка протягом тривалого періоду зазнає підвищеного радіаційного впливу, створюючи значні проблеми для держави, оскільки є великим (2598 кв.км) та постійним джерелом надходження радіонуклідів у суміжні із зоною регіони⁴. У результаті система районування, яка склалася на виконання закону Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (27 лютого 1991 р.), до якого неодноразово вносилися зміни і доповнення, визначилися чотири зони залежно від рівня забрудненості. Зона відчуження – найбрудніша з них, евакуацію населення звідси проведено ще 1986 р.⁵ До неї входять 76 населених пунктів Київської (Чорнобильський і Поліський райони) й Житомирської (Народицький та Овруцький райони) областей, у тому числі міста Чорнобиль, Прип'ять і залізнична станція Янів. Найбільше населених пунктів (58) опинилися в зоні відчуження зі складу Чорнобильського, а також 12 сіл – Поліського району⁶.

При формуванні переліку населених пунктів, що були віднесені до 2-ї зони, яка в редакції закону від 4 квітня 1997 р. визначена як зона безумовного (обов'язкового) відселення, враховувалися рішення уряду СРСР про відселення, що були ухвалені в 1989–1990 рр., а також результати дозиметричної паспортизації 1991 р.

Перелік населених пунктів, віднесених до 3-ї зони (гарантованого добровільного відселення), формувався на основі результатів дозиметричної паспортизації 1991 р. (крім міст Коростень та Овруч, які були віднесені за 90% показником щільності забруднення). При формуванні переліку населених пунктів, що були віднесені до 4-ї зони (посиленого радіоекологічного контролю)⁷, у 1991 р. враховували 90% показник щільності забруднення ізотопами цезію.

⁴ Закон України від 14 березня 2006 р. №3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки».

⁵ Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи // Збірник законодавчих актів та нормативних документів (1991–2000 рр.). – К., 2001. – С.298.

⁶ Там само. – С.312–313.

⁷ Там само. – С.398.

Відповідно до розробленої у 1991 р. Концепції проживання населення на територіях України з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, було змінено критерії для визначення рівнів радіоактивного забруднення. Із 1 липня 1992 р. в основу цієї роботи покладено дозовий критерій, оскільки на виконання закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» в редакції від 19 грудня 1991 р., Національна комісія радіаційного захисту населення України 13 липня 1992 р. визнала недоцільним використання 90% показчика, замінивши його середнім значенням щільності забруднення території радіонуклідами (лист НКРЗУ №05/7 від 10 серпня 1992 р.). З урахуванням цих змін до РЗТ було віднесено 73 райони і 8 міст обласного підпорядкування 12 областей. Відповідно до цього у 1991 р., порівняно з 1987 р., кількість визнаних радіоактивно забрудненими областей зросла в 6 разів, районів – у 12,7 рази, населених пунктів – у 16,7 рази⁸.

У подальшому було затверджено концепцію Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994–1995 рр. та період до 2000 р. (постанова Верховної Ради України від 2 вересня 1993 р. №3421-ХН), до якої були закладені можливі зміни районування територій і населених пунктів через природні процеси зменшення рівнів забруднення.

Щоб реалізувати завдання контролю територій та можливих змін у визначенні меж зон у подальшому, протягом 1996–2001 рр. радіологічний стан там продовжував досліджуватися. За даними МНС України, методами авіаційної зйомки було вивчено понад 278 тис. кв.км, наземне обстеження було проведено майже на 80 тис. кв.км території, віднесеної до зон радіоактивного забруднення, і тієї, що межує з нею. А обласні підрозділи Міністерства охорони здоров'я України з 1991 р. щороку виконували дозиметричну паспортизацію населених пунктів на території зон радіоактивного забруднення. Вона охоплювала 2139 населених пунктів у 12 областях України, а її дані публікувалися у збірках загальнодозиметричної паспортизації населених пунктів. За твердженням фахівців, матеріали дозиметричної паспортизації свідчили про те, що з кожним роком усе менше людей отримують додаткове опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи $>1 \text{ мЗв/рік}$ ⁹.

Юридична визначеність належності територій до певних категорій за рівнем забруднення стала неабиякою правовою проблемою для України кінця 1990-х рр. За даними дозиметричної паспортизації, близько 1000 населених пунктів на території Київської, Житомирської, Рівненської та ін. областей із майже 2200, де у 2000 р. здійснювалася дозиметрична паспортизація, могли б змінити свій статус забруднених територій, оскільки проведення досліджень дало можливість оцінити динаміку поліпшення

⁸ 18-та річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє // Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року. – К., 2004. – С.72.

⁹ Там само. – С.37, 39. Зіверт (Зв) – одиниця вимірювання еквівалентної дози іонізуючого випромінювання у системі СІ; 1 зіверт = 100 бер; 1 мілізіверт (мЗв) = 10^{-3} Зв.

радіаційного стану територій і стало основою для здійснення акцентованих протирадіаційних та реабілітаційних заходів, зокрема в агропромисловому виробництві¹⁰. Проте рішення про можливий перегляд статусу населеного пункту, згідно з чинним законодавством, мала приймати місцева адміністрація, а вона не завжди була зацікавлена у зміні статусу, що особливо стосувалося четвертої зони забруднення. Тому чинне законодавство фактично закріпило той стан, який склався після 1986 р. Згідно з ним, катастрофа «тривала» всі минулі роки, так, ніби ніяких змін у рівнях забруднення територій немає.

Як аргумент проти зміни категорії висувалося, зокрема, погіршення стану здоров'я населення. Але у цього явища, як твердять фахівці, є багато причин, у тому числі погіршення економічного та соціального становища. Вони вважають, що переконливим прикладом не першорядності радіаційного фактора у самопочутті громадян є життєвий стан так званих «самоселів», які, повернувшись до рідних домівок із дискомфортних для них місць переселення, почуваються краще, ніж ті, хто погано приживається на нових для них місцях. Особливо це стосується людей похилого віку.

Дискусійність і незавершеність процесів визначення юридичного статусу окремих територій та груп населення потребує додаткового вивчення цих проблем фахівцями-радіологами та справедливого закріплення їх на законодавчому рівні. На думку багатьох із них, настав час, відповідно до Державної програми реабілітації радіоактивно забруднених територій, переглянути статус територій, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобиля. Мешканці понад 1400 «чорнобильських» населених пунктів нині одержують дози $<0,5$ мЗв, що не вважається перевищенням норми. Однак ідея перегляду зонування забруднених територій викликає спротив.

У цілому станом на 2003 р. на забруднених територіях проживало майже 2,3 млн осіб, у тому числі у зоні посиленого радіоекологічного контролю – понад 1,6 млн осіб. Території, віднесені до зон радіоактивного забруднення, розміщувалися у 74 районах Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Рівненської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської, Чернівецької та Чернігівської областей. Привертаючи увагу до екологічної проблеми в Україні, перший заступник голови комітету Верховної Ради з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи І.О.Заєць у 2004 р. зазначав, що 5% території України радіоактивно забруднено¹¹. А тому зберігалася напруга з гарантуванням прийнятної якості життя людей із постраждалих регіонів.

За офіційними даними, і нині, через роки, що минули після аварії, ситуація в державі не стала менш складною. Про це свідчить закон України від 14 березня 2006 р. №3522-IV «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 рр.», де зазначено, що внаслідок викиду радіоактивних матеріалів у нашої країні забруднено понад 53,5 тис. кв.км території (майже 9%)¹².

¹⁰ Вісник Чорнобиля. – 1999. – №99/100; 2000. – № 41.

¹¹ 18-та річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. – С.181.

¹² Див. закон України №3522-IV від 14 березня 2006 р. «Про загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки».

Наслідком радіоактивного забруднення території стали трансформації не лише в адміністративній організації, а й у системі населених пунктів. Важливим аспектом діяльності держави в її намаганнях поліпшити якість життя та створити нормальне життєзабезпечення постраждалого населення виступали зусилля, спрямовані на його евакуацію у перші дні після аварії і подальше переселення, що спричинило кардинальні зміни у способі життя та соціальному самопочутті людей.

Мешканці 30-кілометрової зони навколо ЧАЕС змушені були покинути свої домівки. Переселені в інші регіони, вони не завжди адаптувалися до нової дійсності. Вплив економічної кризи, відкрите чи приховане безробіття, низькі медичні й освітні стандарти, вимушене споживання забруднених продуктів харчування, вироблених у приватних господарствах, стан здоров'я дітей та дорослих, їх соціальне самопочуття та самовизначення – далеко неповний перелік проблем, породжених трагічними подіями двадцятип'ятирічної давності.

Оскільки повного й абсолютно достовірного знання про ситуацію, що виникла на промисловому майданчику ЧАЕС і прилеглих територіях на початковому етапі не було, евакуація населення із забруднених територій розтяглася у часі. Так, у наступні після аварії дні у зв'язку з уточненням радіаційної обстановки виникла необхідність вивезення населення в межах 10-кілометрової зони, в яку потрапили села Семиходи, Копачі та Шепеличі. 2–3 травня звідси було евакуйовано 10 тис. осіб. У наступні дні (зокрема 4 травня) межі території, рівень забрудненості якої вимагав вивезення населення, було розширено до 30 км. 4–7 травня змушені були полишити свої домівки мешканці вже 59 населених пунктів України та Білорусії. Але на цьому процес евакуації не завершився. У міру нагромадження інформації про масштаби катастрофи та її вплив на стан довкілля, усвідомлення небезпеки для населення прилеглих до ЧАЕС територій продовжувався процес його вивезення на так звані чисті території. Так, протягом 14 травня – 16 серпня 1986 р. додатково було евакуйовано мешканців ще з 15 населених пунктів, у тому числі з 8 – Київської та 7 – Житомирської областей. У цілому ж до кінця літа з 81 населеного пункту України було вивезено 90 784 особи. Ураховуючи, що це була здебільшого сільська людина переважно старшого віку, традиційно прив'язана до свого господарства й оселі, державою було багато зроблено, щоби забезпечити цим людям на нових місцях їх проживання нормальні умови. Так, 10 червня 1986 р. республіканська влада ухвалила постанову №206, визначивши завдання Держагропрому, облвиконкомам, будівельним міністерствам і відомствам терміново звести 250 будинків для евакуйованого із сіл 30-кілометрової зони населення.

Слід відзначити, що забезпечення переселення людей із забруднених територій практично повністю вирішувалося зусиллями влади УРСР. У ході дослідження виявлено лише один документ, прийнятий у Москві, що стосувався проблеми. Це – розпорядження уряду СРСР від 24 травня 1989 р. «Про переселення мешканців двох населених пунктів Поліського району Київської області та 12 населених пунктів Народицького району

Житомирської області, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС». Рішення про забезпечення житлом громадян, які підлягали додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення, ухвалювалися у Києві¹³.

Забезпечення житлом населення, евакуйованого з районів, забруднених радіацією, стало найбільш масштабною та довгостроковою частиною загальної будівельної програми, розробленої у зв'язку з аварією на ЧАЕС. Для вирішення цієї проблеми використовували наявний житловий фонд у містах і селах України, будували нові населені пункти та вулиці в уже існуючих для жителів сіл 30-кілометрової зони; споруджували окремі житлові будинки, вулиці, селища для розміщення людей із забруднених територій поза 30-кілометровою зоною. У цілому для сільського населення було побудовано 11 тис. будинків садибного типу та 402 об'єкти соціально-культурного призначення¹⁴. Реалізація чорнобильської будівельної програми здійснювалася згідно з постановою уряду УРСР від 30 грудня 1989 р. №333, якою передбачалося побудувати 2318 житлових будинків садибного типу та 18 багатопверхових будинків на 1052 квартири, 17 дитячих закладів, 11 шкіл і задіяти 210 км газових мереж. У встановлені терміни вдалося практично повністю ввести в дію заплановані потужності та переселити із забруднених територій 3,2 тис. постраждалого населення.

Будівництво нових осель для переселенців проводилося у Житомирській області та у 10 районах Київської (Баришівському, Бородянському, Васильківському, Вишгородському, Володарському, Іванківському, Макарівському, Переяслав-Хмельницькому, Фастівському та Яготинському). У Бородянському районі, наприклад, було організоване зведення 1225 садибних будинків на 5 майданчиках. Оскільки будівництво селищ розпочиналося в екстрених умовах, на ріллі, що була оперативно виведена із сільськогосподарського обігу, нормативний обсяг інженерно-пошукових робіт провести не було можливості, що, своєю чергою, стало причиною появи порушень в окремих будівлях, про що неодноразово сповіщали засоби масової інформації. Не були, на жаль, своєчасно виконані й радіаційні дослідження місць будівництва та спеціальні обстеження будівельних майданчиків. І тому, наприклад, селище Небрат-Берестянка, як пізніше з'ясувалося, виявилось розміщеним на ділянці з підвищеним рівнем радіаційного забруднення¹⁵.

Про масштабність чорнобильської будівельної програми свідчить той факт, що протягом 1986–1996 рр. в Україні було збудовано 27 899 садибних житлових будинків і квартир загальною площею 2065,425 тис. кв.м, у тому

¹³ Про забезпечення житлом громадян, які підлягають додатковому переселенню з територій, що зазнали радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Постанова Ради Міністрів УРСР і Української республіканської Ради професійних спілок №115 від 21 травня 1990 р. (зі змінами, внесеними згідно з постановою Ради Міністрів УРСР №149 (149-90-п) від 30 червня 1990 р., Постановою Кабінету Міністрів України №85 (85-92-п) від 27 лютого 1992 р.). (Постанова втратила чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України №706 (706-92-п) від 16 грудня 1992 р.).

¹⁴ О.В.Горіцький, В.Я.Пінчук, В.П.Сабалдир, Г.К.Злобін, І.П.Лось, В.О.Величко, О.М.Лівінський, Г.В.Желудков. Чорнобиль: післяаварійна програма будівництва. – К., 1998. – С.21–23.

¹⁵ Там само. – С.188, 191.

числі за часи державної незалежності, тобто у 1991–1996 рр. – 16 945 одиниць загальною площею 1276,735 тис. кв.м. Поряд із будівництвом житла для переселенців зводилися й об'єкти соціально-культурної та сфери побутового обслуговування. Так, із 10,545 тис. місць у дошкільних дитячих закладах, уведених за післяаварійний період, 7,200 приходяться на 1991–1996 рр. Побудовано також значну кількість шкіл (32,940 тис. учнівських місць із 39,790), амбулаторно-поліклінічних закладів (8,474 тис. відвідувань за зміну з 8,664). Лікарні для переселенців (загалом на 3259 ліжок) почали будувати вже тільки в роки незалежності України. За цією програмою прокладалися також електромережі, автошляхи, газо- й водопроводи, каналізаційні та мережі теплопостачання. Так, газопостачанням було забезпечено 32 295 квартир¹⁶.

Проте ці зусилля, не завжди послідовні та ефективні, не дозволили до кінця вирішити проблему забезпечення житлом людей, які за законом цього потребують. Станом на 1 січня 1999 р. на обліку для забезпечення житлом у зв'язку з переселенням із радіоактивно забруднених територій до загальнообласних реєстрів було внесено 15 783 сім'ї та 8595 сімей інвалідів унаслідок Чорнобильської катастрофи. Складність вирішення цієї проблеми зумовлювалася недостатнім фінансуванням будівництва житла. Хоча у 1999 р. із зони безумовного (обов'язкового) відселення було переселено 253 сім'ї, у тому числі 190 сімей із цієї зони Житомирської області та 63 сім'ї з Київської, на ці цілі облдержадміністраціями було перераховано лише 33,05 млн грн, або 65% від обсягу, передбаченого державним бюджетом на 1999 р. І хоча у 1999 р. було надано на 425 квартир більше, ніж у 1998 р., переселення та забезпечення житлом інвалідів унаслідок Чорнобильської катастрофи залишалося питаннями, що дуже хвилювали постраждалих¹⁷. З іншого боку, існувала проблема, коли вже побудоване житло важко заселялося переселенцями. Процес цей інколи розтягувався на роки. Так, перші сміливці, які виїхали із забрудненого села Голубієвичі Народицького району Житомирської області, з'явилися на Кіровоградщині у Компаніївському районі, де було збудоване селище з такою ж назвою – лише у 1990 р. За ними поступово перебралися й інші. За десять неповних років поліщуки обжилися на новому місці, стали степовиками. Люди вдячні, що їх переселили гуртом, а не розкидали по всіх усядах¹⁸.

Проте, на жаль, із багатьох причин, така ідеальна ситуація була радше винятковою, ніж типовою. Через недостатнє фінансування та розпорощення коштів по багатьох будовах Житомирська облдержадміністрація, наприклад, практично призупинила будівництво житла для переселення громадян. Із 113 запланованих будинків садибного типу у 1999 р. в дію було введено лише 72. Надзвичайно низькими темпами здійснювалося будівництво Брусилівської та Луганської районних лікарень і низки інших об'єктів у селищах компактного переселення¹⁹.

¹⁶ Там само. – С.24.

¹⁷ Вісник Чорнобиля. – 2000. – №6.

¹⁸ Там само. – 2000. – №36.

¹⁹ Там само. – 2000. – №6.

У Луганській області також намагалися вирішувати житлові проблеми чорнобильців. Якщо у 1995 р. 62 сім'ї ліквідаторів отримали квартири, то на жовтень 2000 р. – вже 98. І це при тому, що з чорнобильського фонду для цього не надійшло жодної копійки – будували за рахунок взаємозаліків. Та незважаючи на всі зусилля, на квартобліку ще залишалося 489 сімей. Напружена ситуація була і в Полтавській області, де на квартирній черзі на кінець 1999 р. перебувало понад 900 родин переселенців і майже 200 сімей інвалідів²⁰.

Із часу прийняття урядових рішень про евакуацію та переселення громадян із радіоактивно забруднених територій на початок нового тисячоліття було евакуйовано й переселено близько 52,2 тис. сімей, або 162,8 тис. осіб, із них у 1986–1990 рр. – 90 784 осіб, а з 1990 по 2002 рр. було відселено та самостійно переселилися 72 864 особи. Крім того, держава сприяла забезпеченню житлом евакуйованих мешканців України, які у 1986 р. виїхали за межі республіки. На виконання статті 34 закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» про забезпечення житлом осіб, котрі були евакуйовані в 1986 р. за межі УРСР і виявили бажання повернутися, за час дії цієї статті було надано житло 602 постраждалим сім'ям Житомирської, Київської, Рівненської та Чернігівської областей.

І на початок нового тисячоліття продовжувалися зміни в системі розселення постраждалого населення. Станом на 2001 р. було евакуйовано й переселено в 204 населені пункти понад 163 тис. осіб, у тому числі у 163 населені пункти – селища компактного переселення.

За кошти, передбачені державним бюджетом України на 2001 р., було введено в дію 11,1 тис. кв.м житла, 5 шкіл на 1038 учнівських місць, 5 лікарень на 133 ліжка, 5 амбулаторно-поліклінічних закладів на 540 відвідувань за зміну, центр соціально-психологічної реабілітації у Коростені та центр радіаційного захисту населення у Вінниці, введено виробничі потужності Інституту сорбції і проблем ендоекології у Києві.

Для вирішення в повному обсязі житлового питання постраждалого населення необхідно було близько 1,7 млрд грн. Водночас протягом останніх років фактично виділявся ледве 1% від реальної потреби. Щоб вирішити в таких умовах проблему забезпечення житлом, у МНС України було детально проаналізовано списки осіб, які перебували на обліку, з метою встановлення кількості таких, що гостро потребували забезпечення житлом. Було виявлено, що станом на 1 червня 2002 р. 300 сімей мали дітей-інвалідів унаслідок Чорнобильської катастрофи, 978 сімей інвалідів-чорнобильців, які мешкали у гуртожитках або непристосованих житлових приміщеннях, у 1603 сім'ях були постраждалі, в яких виявлено тяжкі захворювання і які проживали на житловій площі менше 5 кв.м на 1 члена сім'ї, 749 сімей фактично вже виїхали із зони радіоактивного забруднення і не мали житла, та 64 сім'ї евакуйованих у 1986 р., які з різних причин не отримали його. Тобто, зміни місця проживання для багатьох людей – бажана (або не дуже)

²⁰ Вісник Чорнобіля. – 1999. – №40, 99/100.

перспектива й через чверть століття після катастрофи, яка, до того ж, викликала трансформації способу життя як постраждалих, так і значної частини населення України. Мається на увазі необхідність посиленого контролю продуктів харчування, води, проблеми зі здоров'ям.

Так, у Києві практично відразу після аварії був налагоджений радіаційний моніторинг продуктів харчування²¹, оскільки на той час на ринки міста населення щоденно доставляло 4–5 тис. партій різного виду продукції, що, згідно з існуючим положенням, повинні були проходити радіологічний контроль, особливо м'ясо, молоко, яйця, мед, овочі, фрукти, ягоди та ін. в упаковці й без неї. Дозиметричним контролем у Києві та питаннями дезактивації займалися, поряд із працівниками СЕС МОЗ УРСР, і колективи інститутів академії наук. Так, співробітники Інституту фізики АН УРСР брали участь у контролі забрудненості території Києва та області й продукції молочних і м'ясних підприємств столиці республіки й міста Житомира. 12 травня 1986 р. було створено тимчасові групи для забезпечення контролю радіаційної обстановки й для постійного контролю радіоактивності молока та молочних продуктів на молокозаводах Києва. Тимчасову групу для здійснення методичної допомоги у проведенні радіологічних досліджень різних м'ясних продуктів на Київському м'ясокомбінаті було створено 2 червня.

Контроль за якістю продуктів харчування та, у зв'язку з цим, сільськогосподарського виробництва став важливим заходом щодо гарантування нормального життя населення. Цій проблемі приділялася серйозна увага. У республіці було розроблено систему радіаційного контролю продукції, мережа якої функціонує в областях України й досі. Сім міністерств і відомств мали 982 лабораторії та 4 пости. Для належного функціонування мережі радіаційного контролю регулярно оновлювався парк приладів. Починаючи з 1992 р. було розроблено та виготовлено на вітчизняних підприємствах і направлено в регіональні структури понад 2,1 тис. одиниць приладів різного призначення – дозиметри, радіометри, спектрометри, у тому числі для прижиттєвого визначення забруднення тварин, прилади для визначення вмісту радіонуклідів в організмі людини тощо. Усі ринки Києва, обласних, районних центрів були забезпечені радіовимірювальними приладами виробництва спеціалізованого білоцерківського підприємства. Продукція перевірялася декілька разів. Про необхідність зусиль у цьому напрямку свідчить факт, що в результаті поширення радіоактивного забруднення у післяаварійні роки лише на території Українського Полісся за рахунок споживання продуктів харчування місцевого виробництва населення отримувало від 80 до 95% загальної дози, а в деяких населених пунктах цей рівень досягав 98%. Додаткова доза формувалася за рахунок споживання в основному молока і м'яса, яке вироблялося у приватному секторі і займало в раціоні 70–90%.

На початок нового тисячоліття в Україні діяли допустимі рівні вмісту радіонуклідів цезію-137 і стронцію-90 у продуктах харчування, затверджені

²¹ Чорнобиль 1986–1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – К., 2004.

МОЗ у 1997 р. На молоко і молочні продукти, наприклад, допустимий рівень вмісту цезію-137 становить 100 Бк/л, на м'ясо і м'ясні продукти – 200 Бк/кг²². У деяких поліських районах України рівні радіоактивного забруднення продуктів харчування (молока, м'яса) з підсобних господарств нерідко у 2–5 разів перевищували допустимі норми. Населені пункти, де в ході контролю виявлялися перевищення допустимих рівнів, розміщувалися у Рівненській, Житомирській, Волинській та Київській областях. У 2000 р. було проаналізовано на вміст радіонуклідів понад 1 млн проб продуктів харчування, у 2001 р. – близько 900 тис. Протягом 2003 р. на вміст радіонуклідів було проаналізовано більше 850 тис. проб, з яких майже 2% перевищували граничні рівні, визначені Державними гігієнічними нормативами ДР-97 (допустимі рівні)²³.

Зміни у способі життя населення, зокрема заліснених територій, полягали ще й у тому, що наукові дослідження засвідчили нагромадження радіонуклідів у деревині, ягодах, лікарських рослинах, кормах, м'ясі диких тварин, грибах. Споживання дарів лісу призводило до додаткового опромінення людей (дози сягали 5–6 мЗв/рік, а у окремих осіб 10–15 мЗв/рік).

Забруднення сільськогосподарських угідь належить до найбільш важких еколого-економічних наслідків аварії на ЧАЕС. У результаті викидів зі зруйнованого 4-го енергоблока станції забрудненими станом на 1996 р. вважалися понад 5 млн га, насамперед в Українському Поліссі²⁴. Трансформації у сільськогосподарському виробництві полягали у необхідності проведення системи реабілітаційних агротехнічних заходів (залуження луків і пасовищ, вапнування кислих ґрунтів, згодовування комбікормів із радіопротекторними властивостями тощо), завдяки чому вдавалося досягти необхідного допустимого рівня забруднення сільськогосподарської продукції. Якщо у 1997 р. перевищення допустимих рівнів мали місце у 638 населених пунктах, то в 2000 р. молоко з підвищеними рівнями вмісту цезію-137 було отримано у 487 населених пунктах. Зниження показників забрудненості вироблюваних продуктів харчування було досягнуто завдяки реабілітаційній роботі, проведеній на 2 млн 140 тис га найбільш забруднених сільськогосподарських угідь.

Проте з роками на тлі перманентної економічної кризи такі конче потрібні роботи згорталися: протягом 2001 р. в Україні вдалося здійснити необхідні контрзаходи на площі 11 тис. га, проведено залуження та перезалуження луків і пасовищ на 4,4 тис. га, вапнування кислих ґрунтів – на 3,8 тис. га.

Великою проблемою для населення, що вплинула на якість життя, стало радіоактивне забруднення водних об'єктів, питної води. Щоб вирішити

²² Бекерель (Бк) – одиниця виміру радіоактивності речовини у системі СІ. Один бекерель дорівнює радіоактивності матеріалу, в якому щосекунди відбувається один акт розпаду.

²³ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 році. – С.385 [Електронний ресурс] <http://mns.gov.ua/chornobyl/budprog/>

²⁴ Пристер Б.С. Сельскохозяйственные аспекты последствий аварии на ЧАЭС // Чернобыль-96: Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС: V Международная научно-техническая конференция: Сб. тезисов. – Зелёный Мыс, 1996. – С.11.

проблему забезпечення Києва якісною водою, відразу після аварії урядова комісія СРСР, обізнана про розробки Інституту електрозварювання АН УРСР щодо автоматичного зварювання труб великого діаметру, доручила колективу, використовуючи нагромаджений досвід, забезпечити технічний супровід робіт із прокладання нового водогону від Десни до Києва. Бригада фахівців інституту провела зварювання труб за допомогою комплексу «Стик»²⁵. Було також підготовлено близько 60 свердловин для постачання населення міста чистою питною водою, частина з яких працює й досі.

На середину 1990-х рр. Дніпро став головним шляхом виносу радіонуклідів із 30-кілометрової зони відчуження та вторинним джерелом надходжень радіонуклідів цезію й стронцію по водних харчових ланцюгах в організм людини²⁶. Вивчення цього питання протягом 1986–1991 рр. дало підстави для твердження, що величина дози внутрішнього опромінення цезієм у Київській області на порядок вище такої величини в південніших районах, тоді, як величина по похідних стронцію не відрізнялася для різних районів більше, ніж у 2–3 рази. При цьому відзначалося, що концентрація радіонуклідів цезію в питній воді до 1991 р. зменшилась у більшості районів у середньому на порядок, а стронцію залишалася приблизно на одному рівні. Протягом усіх років процентний внесок стронцію визначав 45–95% внутрішнього опромінення населення досліджуваних областей (Київська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська) через питну воду та прісноводну (дніпровську) рибу. Що стосується колективної дози за рахунок цезію та стронцію, що надходили з рибою і водою в організм мешканців басейну Дніпра, то її величина визначала 0,6 додаткових смертей на 1 млн жителів. Фахівці зазначали, що ця доза є надзвичайно малою і її можна не брати до уваги²⁷. У 1997 р. була розроблена Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води²⁸.

Серед чинників, які найсуттєвіше вплинули на трансформації якості життя в Україні – стан здоров'я різних категорій населення. На перше місце фахівці ставлять опромінення щитоподібної залози населення багатьох регіонів України в результаті викидів радіоактивних часток у момент аварії та на початковому етапі мінімізації її наслідків. Значну проблему породило опромінення осіб, які працювали на промайданчику ЧАЕС та у 30-кілометровій зоні. Населення, котре вже багато років мешкає на забруднених територіях, також зазнає негативного впливу наслідків аварії. Та найбільш болісно вдарила ця ситуація по найвразливішій категорії – дітях.

Медична статистика і реальна ситуація у країні свідчать про досить негативні процеси. Важливим джерелом інформації є опубліковані офіційні матеріали парламентських слухань, зокрема 2004 р., і національна доповідь про

²⁵ Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.435; Чорнобиль 1986–1987 рр. Участь установ НАН України у подоланні наслідків катастрофи. – С.196.

²⁶ Карачев И.И., Ткаченко Н.В., Бережная Т.И., Костянецкий М.И. Оценка вклада хозяйственного водопользования в формирование дозовых нагрузок на население бассейна р. Днепр // Чернобыль-94: IV Международная научно-техническая конференция... – С.207.

²⁷ Там же. – С.211, 215, 217.

²⁸ Див.: Постанова Верховної Ради України №123/97-ВР від 27 лютого 1997 р.

стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р., де йдеться про те, що в Україні налічується 15 801 сім'я, котра отримує пільги внаслідок втрати годувальника, смерть якого пов'язана з Чорнобильською катастрофою. Із 1716 узятих на облік у 1987 р. кількість постраждалих у наступні роки зросла в рази. Найбільше їх (3 364 475 осіб) було зареєстровано у 1999 р. На початок 2003 р. їх чисельність становила 2 930 184 особи. Через вимирання вона у майбутньому поступово зменшуватиметься. Так, за 2003 р. загальна чисельність постраждалих зменшилася на 5,4%, або на 158 124 особи, з них постраждалих 2-ї категорії – на 5562 особи, 3-ї категорії – на 2178; 4-ї категорії – 8060; потерпілих дітей на 146 116 осіб, або на 16,2%. Однак останніми роками в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості осіб, віднесених до 1-ї категорії, тобто інвалідів, захворювання яких пов'язані з Чорнобильською катастрофою. Якщо у 1991 р. їх було близько 2 тис. осіб, то станом на 1 січня 2003 р. – 99 тис. 177 осіб. Тільки за 2003 р. кількість постраждалих 1-ї категорії збільшилася на 3811 осіб, або на 3,8%. Це в основному за рахунок Київської області – 804; міста Києва – 654; Рівненської – 622; Черкаської – 402; Вінницької – 249; Чернігівської – 211; Житомирської – 152; Волинської – 141 особа областей. Оскільки ця категорія найбільш законодавчо захищена, суттєво зростають бюджетні видатки на забезпечення їх пільг, що, своєю чергою, впливає на значне збільшення заборгованості по соціальних виплатах²⁹. За офіційними даними, захворюваність дорослого постраждалого населення не має тенденції до зниження, хоча зазначається, що показники за деякими провідними класами хвороб (нервової та сечостатевої систем, органів травлення) стабілізуються; не мають тенденції до зменшення показники захворюваності систем кровообігу, дихання, травми та отруєння.

У зв'язку з аварією населення забруднених зон зазнає, окрім радіаційного, впливу інших негативних чинників, серед яких можна виділити пролонговане психоемоційне напруження (стрес), порушення нормального режиму харчування, обмеження, пов'язані з радіаційною обстановкою тощо. Отримані фахівцями дані вказують на відсутність (на їх думку, хоча такі твердження здаються дивними в розрізі наведеної статистики) ефектів, появу яких однозначно зв'язують із впливом іонізуючого випромінювання. Водночас за результатами щорічної диспансеризації вже в перше післяаварійне десятиліття число осіб, яких було визнано здоровими серед дорослого населення забруднених радіонуклідами територій, зменшилось удвічі, а 87% осіб працездатного віку оцінили стан свого здоров'я як незадовільний.

Частка дорослого населення, визнаного хворим за результатами медичних оглядів, невпинно зростає і становить серед учасників ліквідації аварії на ЧАЕС 94,2%, серед евакуйованого населення – 89,8%, серед тих, хто проживає на радіоактивно забрудненій території – 84,7%. Найбільшу кількість ліквідаторів, визнаних хворими, зафіксовано у місті Києві (99,85%), Сумській (96,53%) і Донецькій (95,95%) областях³⁰.

²⁹ Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2003 р. – К., 2004. – С.372; 18-та річниця Чорнобильської катастрофи... – С.18.

³⁰ 18-та річниця Чорнобильської катастрофи... – С.58.

Зміни у стані здоров'я та способі життя певної частини населення України значно вплинули на сприйняття реальності людьми, яких зачепила Чорнобильська катастрофа та її наслідки. Великою проблемою для багатьох із них стала необхідність доводити свою належність до ліквідаторів чи постраждалих.

На початковому етапі мінімізації наслідків аварії про визначення статусу ліквідатора чи постраждалого населення взагалі не йшлося. Протягом 1986–1987 рр. направленим на роботи у зони впливу аварії людям навіть посвідчення про відрядження не завжди видавалися. За ними лише зберігалася середня оплата праці. Часто працівники, направлені з підприємств чи установ, навіть не задумувалися над необхідністю документального підтвердження свого перебування там, через що пізніше мали великі проблеми.

До 31 березня 1990 р., коли було ухвалено постанову уряду СРСР та ВЦРПС №325 «Про заходи з поліпшення медичного обслуговування та соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах із ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», було введено посвідчення та нагрудний знак. Однак практично не існувало законодавчого поля з питань встановлення статусу учасників і постраждалих при мінімізації наслідків аварії³¹. Наданням цього статусу самодіяльно займалися адміністрації підприємств та установ, а також чорнобильські громадські правозахисні організації, які почали виникати з кінця 1988 р.

Із 1990 р. планувалася організація додаткового медичного обстеження та постійне диспансерне спостереження за станом здоров'я осіб, які брали участь у роботах із мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС. Передбачалася організація їх єдиного державного обліку. Були також встановлені пільги (у тому числі тимчасово направленим та відрядженим), включаючи військовослужбовців і військовозобов'язаних запасу, залучених на спеціальні збори, зайнятих на роботах у межах 30-кілометрової зони.

У законі УРСР від 28 лютого 1991 р. №176-XII «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» передбачалися статті «Відповідальність службових осіб за визначення статусу громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи» та «Про затвердження порядку видачі посвідчень особам, які постраждали...», на підставі яких одержані в попередній час посвідчення втратили чинність. У подальшому цей закон зазнавав неодноразових змін. У ньому визначалися категорії постраждалих громадян. Зокрема, у четвертому розділі зазначено пільги та компенсації для осіб і постраждалих дітей, віднесених до чотирьох категорій.

У роки незалежності, в умовах економічної кризи, коли одержання державної допомоги подеколи було чи не єдиним засобом до існування, набуло поширення активне намагання чималої кількості людей добути статус «чорнобильця». Так, за 1994–1999 рр. кількість постраждалого від Чорнобильської катастрофи населення зросла на 288 814 осіб. Причому

³¹ [Електронний ресурс] http://www.chornobyl.in.ua/chronology_1990_ru.htm

за роками цей приріст відбувався таким чином (порівняно з попереднім): у 1995 р. – на 1 тис., 1996 р. – на 60 тис., 1997 р. – на 27 311, 1998 р. – на 137 164 і в 1999 р. – на 63 339 осіб. При цьому навіть фахівцям не було зрозуміло, за якою закономірністю зростала ця кількість³².

На 1 січня 2000 р. кількість тих, хто належав до категорії постраждалих, становила 3 361 870 осіб. Серед них до 1-ї категорії – 86 775, 2-ї – 307 982, 3-ї – 549 649 осіб. Категорія А налічувала 1 150 273 людини, Г – 2862. Кількість дітей становила 1 264 329 осіб. Спостерігалася прогресуюча тенденція зростання кількості інвалідів, які пов'язували свій стан здоров'я з Чорнобильською катастрофою. Так, у 1991 р. статус інваліда мали близько 2 тис. осіб, а на початку 2000 р. – 86,8 тис.

Із часом однією з болючих проблем стало незаконне присвоєння окремими громадянами статусу постраждалого, ліквідатора або інваліда Чорнобиля. Коли ця проблема трансформації свідомості вже набула широкого резонансу, було ухвалено постанову Кабінету Міністрів України №135 від 4 лютого 1997 р. «Про перевірку правильності видачі посвідчень “Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”», виконання якої покладалося на Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, яке 19 березня 1997 р. затвердило Положення про Тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень. До роботи в ній залучалися фахівці МНС, Мінохорони здоров'я, Мінпраці, Міноборони, Мін'юсту, Держгідромету України, федерації профспілок, громадського об'єднання «Союз Чорнобиль України» – усього 15 осіб. Її робота мала базуватися на принципах взаємної поваги, довіри, рівноправності та відповідальності учасників за прийняті рішення та їх виконання. Для забезпечення виконання завдань, покладених на комісію, вона одержала право залучати фахівців центральних органів виконавчої влади, науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, а також безкоштовно одержувати інформацію з питань, віднесених до її компетенції, від різних установ і організацій³³. Проте реалізація цього наміру виявилася справою складною. До відповідної постанови уряду неодноразово вносилися зміни й уточнення, зокрема, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи виступило з пропозицією про продовження до 1 січня 2000 р. терміну дії посвідчень «Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС» і «Постраждалий від Чорнобильської катастрофи» (категорії 1, 2, 3 серії А) без відмітки про перереєстрацію для осіб, які станом на 1 травня 1999 р. не отримали відповідної довідки у Державному галузевому архіві Міністерства оборони.

Станом на 1 січня 2000 р. із перевірених 397 819 справ учасників мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС 371 441 посвідчення було перереєстроване,

³² Вісник Чорнобиля. – 2000. – №5, 15.

³³ Див.: Наказ МНС №66 від 19.03.97 «Про затвердження Положення про Тимчасову комісію з перевірки правильності видачі посвідчень “Учасник ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС”». Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 14 квітня 1997 р. за №122/1925.

а 14 974 визнані виданими безпідставно та вилучені. Ще 494 справи перебували на розгляді у Комісії зі спірних питань визначення статусу осіб, що брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Проте в її роботі було чимало моментів, які давали підставу чорнобильцям нарікати на необ'єктивність, оскільки мало хто зі справжніх учасників мінімізації наслідків аварії свого часу думав про папери – накази, відрядження, виписки з табелів та ін. У зв'язку з цим лунали гострі зауваження. Так, на парламентських слуханнях президент Фонду «Жінки Чорнобиля» Р.С.Малевич зазначала: «У нас узагалі ліквідували аварію самі начальники, бо в них 85–90% втрати працездатності», ставлячи тим самим під сумнів істинність документів, на підставі яких багато хто одержав статус «чорнобильця».

Конфліктні ситуації вирішувались у судовому порядку. Так, протягом 1999 р. МНС України брало участь у розгляді 947 справ. Проте у судах через велику завантаженість та брак часу детально розібратися у суті не було можливості. За словами фахівців, свого часу суди «нагрішили зі встановлення факту участі у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і прийняли необґрунтовані рішення стосовно тих 10 тис. людей (а це майже 60% осіб), котрі безпідставно одержали статус ліквідаторів. Тепер ці люди незаконно користуються пільгами, але оскільки є неоскаржене рішення суду, то мусимо його виконувати, незважаючи на те, що там є волаючі факти порушення законності, очевидні навіть для нефакхівців»³⁴.

Були у цій акції як приклади людяності й чіткого дотримання законів, так і зловживання та бюрократична бездушність. До перших можна віднести той факт, що 1346 мешканців Харківської області з 19 879 осіб, котрі мали довести законність одержання чорнобильського посвідчення, через низку причин не підтвердили свого статусу. Проте обласна комісія, працюючи індивідуально з кожною людиною, дала дозвіл ряду громадян на продовження термінів перевірки. Обласне управління продовжувало збирання паспортних даних на кожну людину. Тут створювалася база даних осіб, які, згідно з постановою Кабміну, проходили перевірку правильності видачі посвідчень. Тривало створення баз даних потерпілих і постраждалих дітей. Інша ситуація склалась у місті Димитрові Донецької області, де дійшло до того, що у серпні 1999 р. людина на знак протесту проти несправедливості і чиновницького свавілля підірвала себе у приміщенні прокуратури³⁵.

Події, пов'язані з ЧАЕС, із часом породили сплеск суспільної активності. Державна дезінформація навколо катастрофи надзвичайно збурила громадськість, особливо постраждалих регіонів. В Україні розпочався екологічний громадський рух, біля витоків якого стояли фахові біологи і медики – представники київської інтелігенції, які, як найбільш активна та свідомо частина громадянства, намагалися донести правду, проводячи мітинги чи жалобні ходи з нагоди чергових річниць трагічних подій. Так, 19 квітня 1988 р. ініціативна група (8 осіб) звернулася до Київської міськради та у корпункт газети «Правда» з письмовою заявою на дозвіл провести 24 квітня

³⁴ Вісник Чорнобиля. – 2000. – №30.

³⁵ Там само. – 1999. – №79/80; 2000. – №77/78.

мітинг громадськості у парку Дружби народів. Вплинула Чорнобильська катастрофа і на зміст роботи Українського культурологічного клубу – громадського об'єднання, що виникло одночасно з проголошеними КПРС перебудовними процесами. В інформації партійного та радянського керівництва Києва до ЦК КПУ з цього питання, зокрема, вказувалось: «Лідери так званого Українського культурологічного клубу мають намір 26 квітня о 17.30 на площі Жовтневої революції (нині майдан Незалежності – *Н.Б.*) провести збіговисько»³⁶. Влада робила все, щоб звести нанівець цю ініціативу.

Проявом змін у свідомості став також об'єднавчий рух мешканців Прип'яті, які залишилися без своїх домівок, працівників ЧАЕС, що брали участь у мінімізації наслідків аварії, населення постраждалих регіонів. У результаті трансформацій свідомості людей, зростання їх суспільної активності утворилося багато різноманітних громадських організацій та благодійних фондів місцевого, загальноукраїнського, загальнодержавного (СРСР) та міжнародного рівнів. Із часом відбулася кристалізація цього руху і залишилися найбільш дієві та перспективні. Однією з таких організацій стало всесоюзне добровільне товариство «Союз “Чорнобиль”», яке пізніше, з розпадом СРСР, трансформувалось у загальноукраїнське і міжнародне товариство. Чорнобильські міжнародні й українські організації протягом наступних десятиліть багато у чому впливали на формування державної політики стосовно ліквідаторів та постраждалого населення і його соціальної підтримки.

Протягом післяаварійного часу набув розвитку і рух зелених. Невдоволення екологічним станом довкілля, ігноруванням політиками вимог про посилення контролю за будівництвом і експлуатацією промислових підприємств та атомних електростанцій, небажання влади повно і відверто окреслити наслідки Чорнобильської катастрофи – все це сприяло консолідації громадськості. Вже 28 жовтня 1989 р. пройшов I з'їзд Української екологічної асоціації «Зелений світ», на якому було заявлено, що вона об'єднала людей, котрі люблять свою землю і діють в ім'я гідного існування нинішнього та майбутнього поколінь. Асоціація «Зелений світ» починалася як самодіяльна неурядова організація на засадах цілковитої добровільності і громадської ініціативи, широкого співробітництва із зеленими у СРСР та за його межами. Активна позиція членів організації щодо вимог об'єктивної інформації про наслідки Чорнобильської катастрофи та їх просвітницько-політична робота викликали інтерес, симпатії і підтримку у світі. Інформацію про себе, свою позицію, зокрема стосовно нагальної необхідності закриття ЧАЕС, вони доносили до світу різними шляхами, у тому числі і через друковані ЗМІ³⁷.

Одним із проявів піднесення суспільної активності в Україні у зв'язку з Чорнобильською трагедією стала масова участь населення регіонів, які, як

³⁶ Див.: Інформація партійно-державних органів Києва для ЦК Компартії України про громадсько-політичну обстановку напередодні річниці аварії // Чорнобильська трагедія: Док. і мат. – К., 1996. – С.526–527.

³⁷ Див., наприклад, підбірку матеріалів у радянсько-індійському жіночому журналі «Наш діалог» (1991 р., №1).

здавалося тоді, оминула ця біда, у благодійницькій діяльності. На українському телебаченні з 1990 р. почали проводитися телемарафони «Дзвони Чорнобиля», на рахунок яких з усієї країни спрямовувалися значні кошти, що мали направлятися постраждалим. Телепередача користувалася значною популярністю, що підтверджують результати вивчення громадської думки у 1991 р. За даними телефонного опитування, понад 60% тих, хто дивився телебачення 16 березня, дивилися саме «Дзвони Чорнобиля». Майже 40% глядачів добре знали цю програму. Стільки ж людей вважали її такою, що стосується кожного³⁸. Ця програма сприяла трансформаціям у певній частині українського суспільства відчуттів і розуміння власної національної ідентичності. У цілому «Чорнобиль» як суспільно-політичне явище сприяло усвідомленню значною частиною населення необхідності державної незалежності України, її виходу з-під впливу радянської державної системи та керівних структур московського центру.

Чорнобильська катастрофа за надзвичайно короткий час створила унікальну, особливу спільноту людей, і стала показовим тестом на якість демократії та формування національної ідентичності населення. У результаті найбільшої в історії людства техногенної катастрофи з постраждалими сталося те, що в перспективі загрожує всьому людству, особливо у світлі подій 2011 р. на японській АЕС Фукусима-1.

Як сама Чорнобильська катастрофа, так і породжені нею посткатастрофні процеси викликали крутий злам звичного способу життя, ціннісних орієнтацій і повсякденної поведінки людей. Дослідження показують, що йде поглиблення незадоволення людей практично всіма сторонами життя та праці, зростання недовіри до органів влади та зневіра в їх здатності ефективно долати негативні наслідки радіоактивного забруднення, пов'язане з цим загострення соціальної напруги. Деструктивні трансформації рельєфно проявилися і у психологічних змінах, різкому ослабленні репродуктивних установок, загальній ослабленості і піддатливості хворобам. Те ж спостерігається і в соціально-побутовій сфері (відчуження від природи, зміни гігієни житла, додаткові зусилля з придбання екологічно чистої продукції та ін.), у праці (необхідність зміни місця роботи, режиму праці, одержання грошових компенсацій – так званих «гробових» та ін.), в організації відпочинку (медичний контроль, необхідність проведення відпочинку в екологічно чистих районах, відрив дітей від батьків тощо)³⁹. Природно, подібні ситуації і настрої справляють серйозний вплив на самосприйняття людей та їх розуміння ролі держави. Особливе місце серед тих, на чиї долі Чорнобиль справив кардинальний вплив, займають ліквідатори. І це при тому, що, як заявив у 1991 р. директор московського Інституту біофізики Л.Ільїн, кількість залучених людей (600–800 тис.) значно перевищувала необхідний максимум⁴⁰.

³⁸ Чорнобильська трагедія: Док. і мат. – С.629.

³⁹ Бабосов Е.М. Катастрофы: социологический анализ. – Москва, 1995. – С.350.

⁴⁰ Див.: Зам А. Последствия Чернобыля пока не осознаны ни в национальном, ни в глобальном контексте // Belarus-Monitor: Специальный выпуск «Чернобыль: человеческое измерение» (апрель 1996 г.). – Изд. Ин-та независимых исследований Национального центра стратегических инициатив «Восток – Запад». – С.33.

Загалом в Україні від аварії на ЧАЕС постраждало майже 7% населення, 3,5 млн громадян одержали додаткове опромінення. Серед них – 1,3 млн дітей. Медичне обстеження показує, що серед цих людей близько 80% хворі, у тому числі серед ліквідаторів – 85%. Понад 82 тис. стали інвалідами⁴¹. Оскільки поряд із дійсно постраждалими й тими, хто потребує допомоги суспільства та держави, є ті, хто зловживає слабкістю державної влади в Україні, виникає питання, а наскільки ці цифри відповідають дійсності. Саме неувага держави до болючих складових чорнобильської проблеми викликає великі питання у суспільстві. Порівнюючи ситуацію в Україні з постраждалими регіонами суміжних країн, спостерігаємо бажання людей бачити вплив держави та її лідерів на вирішення багатьох питань. Так, із роками в українському соціумі з'явилася думка, що саме жорсткий контроль держави в Білорусії врятували громадян тієї держави від масових зловживань на чорнобильському ґрунті⁴².

Найважливішими і найнеприємнішими наслідками змін ментальності населення постраждалих регіонів стало посилення утриманських настроїв, оцінка держави за рівнем її щедрості. При цьому часто закладалась ідентичність понять «держава», «країна», «народ», коли для одних постало завдання виживання у складних умовах, а для інших виникла можливість зловживання недосконалістю законодавства. Вирішення проблем соціального захисту постраждалого населення само по собі складне завдання, воно різко ускладнилося загальною кризовою ситуацією. Її поширення вплинуло на динаміку занепокоєння важливими факторами життєзабезпечення населення радіоактивно забруднених та інших постраждалих регіонів.

Ментальних змін зазнало не тільки постраждале населення. У переселенців на нових місцях виникали проблеми й у зв'язку з тим, що їх інтереси вступали у суперечність з інтересами інших груп населення та місцевими елітами. Мало того, що ці проблеми мали внутрішню, особистісну, складову, та ще й ставлення місцевої спільноти до ліквідаторів і переселенців не сприяло їх успішній адаптації на новому місці. Місцеве населення (звичайно, не завжди) зустрічало переселенців відчужено, а часто й озлоблено, вважаючи їх винними у своїх матеріальних труднощах, заздрячи одержаним ними пільгам та, особливо, житлу. Чорнобильський психологічний стрес призвів до збільшення споживання алкоголю.

Як уже зазначалося, рівень усвідомлення національної ідентичності суспільства для постраждалих його членів напряму залежить від психічного та психологічного здоров'я, яке характеризувалося паралельними процесами «витіснення» відчуття небезпеки та наростанням почуття тривожності. Люди звикали не думати про можливу небезпеку⁴³. Відповідаючи на питання: «Як ви вважаєте, чи позначаються на стані вашого здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи?» – у 1994 р. головним екологічним фактором

⁴¹ Поярков В.О., Бебешко В.Г., Десмет Г., Лось И.П., Холоша В.И., Пристер Б.С., Рубо Д., Шестопалов В.М., Ковальчук В.М., Гурачевский В.Л., Шевчук В.Е. Основные приоритеты минимизации последствий аварии на ЧАЭС на период 2001–2010 годы. – С.5.

⁴² Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С.14.

⁴³ Бабосов Е.М. Катастрофы... – С.384.

погіршення здоров'я цю подію визнали 40,7% опитаних, а 9,6% вважали, що на стан їх здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні фактори. У 2006 р. ці показники становили, відповідно, 17,2 та 16,8%⁴⁴.

Аналіз масової свідомості постраждалого від Чорнобильської катастрофи населення дозволив українським соціологам зробити висновок про переважно песимістичні установки щодо життєвої ситуації, яка склалася, та переміщення у віддалений план якостей, які покликані в умовах кризи і нестабільності у суспільстві слугувати активній самоорганізації та самодіяльності людей. Орієнтація масової свідомості, пов'язана з реалізацією демократичних цінностей, відсунута у постраждалого населення на другий план. Пріоритет віддано проблемам матеріального характеру⁴⁵. Особливо складні процеси відбуваються в підлітковому середовищі. Неблагополучне соціально-психологічне тло не сприяє формуванню соціально-активної, духовно розвиненої людини. У соціально-апатичному й тривожному середовищі підлітки у більшості випадків не виробляють у собі інтересу до оточуючого світу, розвиваються з принижуючим людиною відчуттям себе як жертви, якій на роду написано одержувати допомогу. Є.М.Бабосов у своїй книзі 1995 р. передбачив, що екстрапольовані у майбутнє страхи за здоров'я «дітей Чорнобиля» можуть сформувати через 10–15 років своєрідну «секту відторгнутих», особливо у шлюбній сфері. До неї ввійдуть не тільки ті, хто у дитячому віці одержав значне опромінення, а й ті, хто певний час мешкав на постраждалих територіях⁴⁶.

Ще один прояв трансформацій ментальності – зміни змісту культурного життя суспільства під впливом Чорнобильської катастрофи. Дослідники говорять про трансформації для значної частини населення країни всієї пострадянської культури у «культуру чорнобильську». Традиційний уклад життя, шкала цінностей, культурні орієнтири та світогляд усіх соціальних груп зазнали суттєвих змін. Крім того, колективний досвід чорнобильців – це реальна ознака субкультурної групи. У них уже склався власний фольклор. Сюжети з різних місць перегукуються, доповнюючи один одного, створюючи єдиний страшний епос. Тобто, частина українців набули специфічних навичок виживання та своєрідний духовний досвід, пов'язаний із чорнобильським фактором в індивідуальній і колективній пам'яті.

Що стосується оцінок майбутнього, то в Україні найбільш високі позитивні очікування пов'язуються зі світовою спільнотою, а особисте майбутнє оцінюється найгірше. У зв'язку з цим зазначається, що очікування, пов'язані зі світовою спільнотою, є своєрідною втечею від невпевненості у своєму майбутньому і майбутньому свого регіону. В Україні представникам молодших вікових груп надії на регіональний розвиток здаються безперспективними. При цьому домінують оптимістичні очікування, пов'язані зі світовим рівнем.

Звичайно, подія такого масштабу, як вибух 4-го енергоблока Чорнобильської атомної електростанції, що переросла у глобальну техногенну катастрофу

⁴⁴ Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006... – С.64.

⁴⁵ Ручка А.О., Костенко Н.В., Чечель Л.М. Масова свідомість населення уражених регіонів у постчорнобильській ситуації // Чорнобиль і соціум. – Вип.1. – С.43–44.

⁴⁶ Бабосов Е.М. Катастрофы... – С.355.

XX ст., не могла не справити радикального впливу на українське суспільство та не спровокувати значних трансформацій усіх його складових. У результаті великого переселення людей – евакуйованих на початку та переселених пізніше – з'явилися нові поселення, були розбудовані існуючі, змінився адміністративно-територіальний устрій: з'явилися території, що визначаються, залежно від рівня впливу радіоактивного забруднення, як зони відчуження, безумовного (обов'язкового) відселення, гарантованого добровільного відселення та посиленого радіоекологічного контролю. Зазнала значних змін людська спільнота: як сама катастрофа, так і породжені нею посткатастрофні процеси викликали крутий злам звичного способу життя, ціннісних орієнтацій і повсякденної поведінки людей. За короткий час утворилася унікальна, особлива спільність людей зі своїм світосприйняттям і ментальністю. Ставши показовим тестом на якість демократії, катастрофа вплинула на формування національної ідентичності населення та прояви його суспільної активності. Однак, ураховуючи незавершеність процесів вирішення чорнобильських проблем, можна передбачити продовження суспільно-політичних трансформацій в Україні.

For the first time in Ukrainian historiography some changes in social life are summed up and analyzed, which are caused by epochal incident of XX, the accident on the 4th Unit of Chornobyl' Nuclear Power Plant, with becoming the technological disaster and social-political tragedy of Ukrainian society. The changes of victim people in administrative-territorial organization, lifestyle, mentality and cultural expressions were viewed.

